

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНУ ЕКОНОМІЧНУ МЕНТАЛЬНІСТЬ

Підвалинами національної культури будь-якої країни є релігійно-філософські контексти її національної історії, які безпосередньо або опосередковано знаходять продовження та відображення в інших сферах суспільного життя. Представляється цікавим прослідкувати втілення та реалізацію цих контекстів стосовно господарської сфери даної культури та господарчої активності її представників, стосовно основних форм та механізмів економічної активності й поведінки людини. Іншими словами, соціологічний аналіз релігійної свідомості людей може сприяти з'ясуванню певних рис й особливостей національної економічної ментальності даної країни, що сформовані нею (релігійною свідомістю). Найбільш суттєвим представляється з'ясування того, наскільки основні змісти й сенси української релігійної свідомості, що вироблялися історичним розвитком та трансформуванням релігійних поглядів в історії України, відповідають класичному "західному" зразку, а, отже, спричиняли пріоритетно "західну" економічну поведінку людини в суспільстві. З'ясування ситуації щодо цього і є основним завданням даної публікації.

Проблематика економічної ментальності в дослідженнях вітчизняних соціологів посідає особливе місце посеред загального спектру питань з ментальності та ментального феномену. Економічна ментальність у багато чому "відповідає" за перебіг процесів розвитку та саморозвитку економічної суспільної сфери України, її сутнісних характеристик, закономірних тенденцій й перспектив на подальше. Наразі монографічних робіт, які б спеціально стосувалися вивчення природи та особливостей української національної економічної ментальності, майже немає. Вітчизняні науковці досліджували або феномен етнічної ментальності України (Додонов Р.О.), або питання співставлення української та європейської ментальності з різних змістовних аспектів (І. Бичко), або певні складові ментальності (Решетниченко А.В., Ручка А.О.) й інше. Питання, що близькі до вивчення феномену економічної ментальності, активно досліджуються провідними вітчизняними соціологами, зокрема Пилипенком В.Є., Донченко О.А., Злобіною О.Г., Аза Л.О., Соболевою Н.І., Саенком Ю.І., Суїменком Є.І. й іншими. Проте потреби теорії й практики побудови цивілізованого суспільства в Україні ставлять на порядок денний вивчення економічної національної ментальності саме як самостійної та самодостатньої сфери суспільної реальності України, дослідження її сутності та з'ясування різноманітних специфічних рис.

В інтерпретації О.Шпенглера національна культура – це продукт людського духу відповідної нації. І як така вона віддзеркалює певну систему ціннісних орієнтацій людини, є віддзеркаленням сенсу та шляхів суспільної історії даної людської спільноти та специфічного, властивого саме цій спільноті, місця людини в ній. Підвалинами будь-якої культури, і вітчизняної в тому числі, як вже зазначалось, є її релігійно-філософські контексти, які відображаються в інших сферах національного суспільного життя – від державотворення до мистецтва та техніки. Своє втілення вони мають і у сфері господарчої активності людини, формах та механізмах "економічної" поведінки суспільства в цілому та окремої особи.

Через духовну пам'ять українського народу українську національну ментальність (із виходом на особливості національної *економічної* ментальності, тобто у сфері господарської, соціально-економічної життєдіяльності людини й суспільства) можна прослідкувати в усіх шарах національної історії і культури – у світі казки, фольклору, філософії (відчуття або любові до мудрості), у світі релігії, науки, мистецтва, міфів та легенд, у світі універсальних знань, до яких людина прагне все своє свідоме життя, щоб перейти від єдності без усвідомлення до усвідомлення, від бачення таємниць до розгадки цих таємниць, до передачі усвідомлюваного досвіду в адекватній формі. Історія людського досвіду знає багато форм фіксації етнічної пам'яті народу (і, відтак, фіксації фундаментальних ознак національної ментальності): релігійні сюжети, народні сказання, літописні хроніки, народна мудрість у вигляді прислів'їв й приказок тощо. Вони утворюють собою й віддзеркалюють український макрокосм та мікрокосм – як систему уявлень певного народу про устрій й закони світу, у якому він живе та діє, про місце і роль окремої людини у суспільстві та у світі в цілому. Тим самим вони є наслідком притаманного даному народу складу мислення (тобто менталітету), що є усталеною формою самоздійснення даної культури, який у певному сенсі не усвідомлюється і вважається в цій культурі вродженим. Тому, аналізуючи українську

національну ментальність, обов'язково треба як відштовхуватися, так і посилатися на ці міфи, релігійну свідомість, казки, приказки, філософію тощо.

Отже, специфіку національної ментальності України (в тому числі і економічної) можна прослідкувати, відстежити, зробити її змістовний аналіз, виходячи із етапів її формування за ходом національної історії, дотримуючись певної історичної шкали її становлення, розвитку, трансформації. Яке місце у цьому процесі посідала релігія?

Якими є особливості релігійної духовності, і отже сенси та механізми функціонування релігійної свідомості, в історії України? Яким чином вони з'являлися, розвивалися, історично трансформувалися, якщо це відбувалося? Чи можна виокремити щодо них певні чинники й пріоритети, пов'язані з їх впливом на "економічну" поведінку людини та суспільства? Якими є – у тенденції, у своїх фундаментальних змістах – основні риси релігійної свідомості (духовності) людини та суспільства в історії України – "західними", тобто беззаперечною цінністю, прямо або опосередковано, постає окрема людина, з її інтересами, цілями, бажаннями, відчуттями, чи "східними", тобто первинною цінністю виступає не людина, а щось надособистісне – певна людська спільнота, колектив, світ, всесвіт у цілому?

Релігія в Україні має довгу, складну й драматичну історію. Її розвиток, змінювання, територіальне й соціальне поширення значною мірою відображають історичні процеси становлення української нації та її духовності, культурної, політичної та економічної історії. [9; 10; 12] Уздовж своєї тисячолітньої історії український народ виробив безліч релігійно-культурних традицій та звичаїв – які і до сьогодні є морально-естетичними цінностями української нації. Історичний досвід нашого народу, починаючи ще із первісних форм (або етнічних архетипів, в тому числі і релігійних), успадковувався наступними поколіннями, виявляючись на різних рівнях історичної свідомості і навіть несвідомого, і закріплюючись в індивідуальній свідомості. Ці релігійні архетипи українців виявлялись навіть тоді, коли вони користувались іншою розмовною мовою. Характерним прикладом цього є творчість письменника Миколи Гоголя, який у своїх російськомовних творах залишався українцем, за ментальністю, складом характеру та релігійними почуттями.

Релігія посідає вагомe місце у житті будь-якого народу. Будь-яке суспільство має практичні (матеріальні і духовні) потреби, які воно в процесі свого історичного розвитку задовольняє. Природні речі та соціальні процеси стають об'єктами та засобами життєдіяльності людини, служать задоволенню її потреб, відповідають певним її інтересам, бажанням. Усі вони отримують відповідну позитивну значимість для існування та розвитку суспільства, для потреб і діяльності кожної людини. Суспільство, виходячи із своїх практичних (матеріальних і духовних) потреб, оцінює щось як таке, що задовольняє їх, служить існуванню й розвитку суспільства, діяльності кожної людини. У такому контексті і слід розуміти релігію. Вона є виразом значення чогось важливого для людини і для суспільства, коли у процесі історичного розвитку властивості природних речей і соціальних процесів стають об'єктом і засобом життєдіяльності людини. Релігійна віра є неодмінним атрибутом людської психіки, одним з найістотніших вимірів життя суб'єктів різного рівня – від окремої особистості до суспільства загалом. Релігійна віра – це «форма і спосіб сприйняття соціальної інформації, норм, цінностей та ідеалів суспільного життя, коли вони як очевидні факти або характеристики об'єктивної даності, суцього і належного; спосіб опанування досвіду попередніх поколінь, сприйняття сподівань, очікувань та надій щодо майбутнього» [12]. Релігійна віра є ментальним станом особистості.

Релігійні оцінювання – це цінності духовної культури. Релігія – ціннісна форма свідомості. Вона реалізується у свідомості, відносинах та діяльності людей. Вона виявляється у почуттях, поглядах, ідеалах, смаках тощо. Вона чинить певний вплив на систему правил, які регулюють і впорядковують життя суспільства та конкретної людини. Отже, релігійна свідомість безпосередньо стикається з феноменом ментальності людей, зокрема економічної ментальності. Феномен ментальності, цінності й відносини в суспільстві щільно пов'язані з релігійною свідомістю, з релігійними почуттями. Часто вони є неусвідомленими, але визначають вибір у тій чи іншій ситуації, причому формування системи цінностей та відносин відбувається індивідуально у кожної людини. Такий світ цінностей є мінливим. Він змінюється разом із перемінами у суспільстві та із змінюванням самої людини, тому що він є засобом життєвої орієнтації людей.

Називають три найбільш важливих елементів системи релігійного світогляду, які мають безпосереднє відношення до соціально-економічної активності людини, до сфери економіки, бізнесу: ставлення до часу, досягнення та до багатства [15].

Ставлення до часу може бути традиційним і сучасним. Так, у давні часи людство жило у природному ритмі, коли час вимірювався великими відрізками. Ритм мав циклічний характер, усі явища рано чи пізно повторювались. Таке сприйняття часу називалось "круговим" (традиційним). Такий час був власністю релігійного Бога. Сучасне сприйняття часу називають лінійним, коли час, що пішов, не повертається. При такому сприйнятті часу його треба берегти, час є гроші (він – власність людини, а не Бога), необхідно планувати використання часу. Подібне ставлення до часу формувалось при зменшенні чисельності зайнятих у сільському господарстві та зростанні чисельності міського населення.

В західних суспільствах точність та дбайливе ставлення до часу вважається показниками раціональної поведінки. Це означає, що зустрічі мають проводитися у точно призначений час, проекти здійснюватися у відповідності до плану, угоди мати точні дати початку і закінчення дії. Робочий час відрізняють від інших видів часу (вільний, родинний, релігійний) і він відіграє домінуючу роль. Східна ментальність щодо описаного аспекту має суттєві відмінності.

Ставлення до досягнень та до багатства формувалось протягом тривалого історичного періоду також під впливом релігії. У давні часи трудова діяльність вважалась менш гідним заняттям, ніж розмірковування. У релігійних колах вважалося, що молитися є більш важливим, ніж бути працьовитим або прагматичним. Матеріальна користь і духовний розвиток вважались несумісними. І тільки пізніше – протестантизм – починає заохочувати завзяту працю й запевняти її. М.Вебер у своїй праці "Протестантська етика та дух капіталізму" дослідив фундаментальний матеріал, який свідчить про те, як психологічна мотивація праці, господарський етос відіграють ключову роль у господарських успіхах.

Якою ж була історична релігійна ідеологія українського народу?

Для України (як і для більшості країн Європи) визначальну роль у формуванні традицій господарської етики відігравало християнство. Але спочатку Україна пройшла історичний етап міфології.

Давньоукраїнське язичництво, що стало основою усіх подальших релігій в історії України, її духовності, менталітету її народу, це варіант практичного мислення, практичного світогляду, спрямованого на самовдосконалення людини та набуття нею необхідних здібностей. Це – світоглядна система для "тонкого" впливу на світ, у якому живе людина та на долю людини у цьому світі. Вона спрямована на формування особливого типу мислення з метою самовдосконалення людини як самостійного персонажу світу. Іншими словами, як особливість давньоукраїнського міфологічного світогляду можна вважати те, що людина не розчинялась у Всесвіті його пасивною часткою, над якою мають абсолютну владу сили цього Всесвіту у вигляді тих чи інших міфологічних істот, – а була виокремленою самостійною реальністю цієї складної системи, яка мала свої координати, характеристики та принципи нав'язування Всесвіту своїх бажань, інтересів, механізми реалізації своєї присутності в ньому. Конкретна людина на рівні логіки культури і "психологічно" була «заземлена», виходила із реальних матеріальних інтересів та користувалась для їх реалізації власним практичним розумом. Це – "західні" принципи взаємодії людини з оточуючим світом, вони створювали підвалини "західного" варіанту ментальності.

Щодо християнства.

Саме християнська етика праці та християнська мотивація праці стали духовно-господарською силою, яка стверджувала фундамент "класичної" економічної ментальності європейської культури. [14] Звичайно, поряд із загальними християнськими принципами етики праці та загальним християнським типом "економічної" людини існують різноманітні варіанти їх, притаманні різним християнським напрямкам. У вітчизняній історії на перший план виходить православний духовний тип "економічної людини", і важливе значення мають традиції православної етики праці. Вивчення їх, поза сумнівом, є дуже важливим для успішного розв'язання завдань щодо формування ринкової економічної культури в Україні.

Але необхідно мати на увазі і те, що історично православ'я було більше пов'язане з аграрним господарством, із селянським землеробським побутом, ніж з промисловим та фінансовим капіталізмом. Тому в православ'ї багато питань етики та мотивації праці (характерних для індустріального суспільства) залишаються в тіні, на відміну від

католицизму та, особливо, протестантизму. Православна етика праці, власності та багатства дає нам певні орієнтири, наповнені високою духовністю. Саме вони великою мірою можуть допомогти у становленні по-справжньому моральної мотивації праці та вдихнути життя у професійну творчість. Самі ці орієнтири дають змогу зрозуміти вітчизняну своєрідність, виробити свої форми ринку, ринкової поведінки та ринкової культури, які є адекватними українським традиціям. Тому не слід ігнорувати ту велику спадщину, яку дає нам вироблений упродовж сторіч православний ідеал.

Кажучи узагальнено, безвідносно до особливостей конкретної релігії, будь-яка релігія має “вихід” на психологічні контексти її сприйняття людиною.

Оскільки релігійна віра є окремим виявом психологічного феномену віри взагалі, формується й функціонує за загальнопсихологічними законами в усьому, крім особливостей, зумовлених надприродно-сакральними властивостями об’єкта й предмета вірувань, певні висновки щодо особливостей психології суб’єктів релігійної віри доцільно (з деякими обмеженнями) застосувати до пояснення характеристик ментальності таких суб’єктів у позарелігійному сенсі. При певному теоретичному ракурсі, можна спробувати подивитися на психологічну сферу релігії ізольовано, як на самостійну реальність. Логіка психологічного розвитку молитов, жертвоприношень, церемоній очищення, обрядів поховання, виникнення численних табу тощо – ці й інші релігійні афекти мовою психології можуть надати цікаві висновки щодо свідомості (й ментальності) людини, носія подібних уявлень. Вони можуть допомогти ближче підійти до питання, що є ментальність людини в об’єктивному сенсі, і якими є її суб’єктивні проявлення.

Так, Вільгельм Вундт, досліджуючи проблеми психології народів, спеціальному аналізу піддав так звану прагматичну філософію релігії [14; 15]. Йдеться про те, що в релігії дуже чітко прослідковуються прагматичні інтереси й посягання людини щодо світу. Утилітаризм та індивідуалізм цілком притаманні релігійній свідомості. Релігія у цьому аспекті є найбільш оригінальною складовою людського духу, коли людські прагматизм та індивідуалізм виникають й представляються через релігійні мотиви.

Зокрема, В.Вундт називає таке. Скажімо, релігійні уявлення про те, що видимий світ є частиною невидимого вищого світу (що, як відомо, є провідною ознакою релігійної свідомості). У чому його суть? Почуття єднання із надчуттєвим світом сприймається людиною, охопленою релігійним екстазом, як певний суб’єктивно-об’єктивний процес вторгнення вищої духовної сили у матеріальний світ людини, причому її самої. Вона дістає звідси віру у своє спасіння, почуття внутрішнього спокою, надію на майбутнє. Суттєвим є те, що ці почуття переживаються індивідами не однаково, бо їх переживання залежить від індивідуальних якостей людини, її темпераменту, зовнішніх умов її життя. Тобто релігійні смисли та релігійні стани переносяться на площину життєдіяльності конкретних людей, переломлюються через глибоко особистісні властивості конкретної людини. Відбувається диференціація людей, мовою релігії, на тих, хто шукає спасіння далі і, отже, вони повні устремління, бажань, прагнень, і тих, хто заспокоївся, бо почуває себе уже врятованим, ним володіє почуття вдовolenня. Канонічна, абсолютна, надприродна сутність релігійного догмату про невидимий надчуттєвий світ не заперечує індивідуальні розходження при його сприйнятті тими чи іншими людьми, не спростовує певних форм проявлення індивідуалізму її носіїв. Вона спричиняє різні форми та мотиви практичної поведінки людей, обслуговує їх власні (індивідуалістичні) релігійні запити.

Необхідність спілкування з Богом, за В.Вундтом, для людини є рухом її власної душі, що не залежить від конкретного віросповідання. Кожна людина сама творить свою релігію, і особиста вільна воля тут, не менше ніж де інде, одна лише вона вирішує питання про цінність чи безцінність буття й речей, які не існують поза людиною, а є продуктом постійного людського втручання; вони є результатом не стільки теоретичної, скільки практичної істини для людини. Може статися, за таких умов, віра увійде у конфлікт із дійсністю. Тоді у ситуацію втручається інтелект людини. Він займає позицію боротьби з догматизмом, – що само собою є прагматичною активністю індивіда; і набагато переконливіше свідчить про перехід людини на бік прагматичного перетворення свого матеріального світу, ніж на бік захисту релігії як такої. Релігійний афект підпорядковується людському інтелекту і, у суті, знищує релігію, виходить на матеріальний людський світ.

Іншими словами, релігія поєднує індивідуалізм з містицизмом, і у такому сполученні прагматична психологія релігії є духовним феноменом суспільного й індивідуального життя

людини. При формуванні віри як психологічного стану до власне релігійних додаються вольові, інтелектуальні, потребнісно-мотиваційні компоненти самосвідомості людини. Віра виступає як полі функціональний механізм саморегуляції особистості, як спосіб вироблення її ставлення до всесвіту, суспільства, інших людей і себе самої. Віра врешті-решт є суб'єктивно задовільною відповіддю на наріжні питання буття, підмурком життєвої філософії. Чи не найважливішим виявом віри є феномен психологічної упевненості. Така впевненість, безперечно, відіграє важливу роль у повсякденному житті та справляє певний вплив на мотивацію людської поведінки. Впродовж своєї життєдіяльності людина весь час ухвалює рішення, здійснює вольовий вибір. Обставини, за яких він відбувається, дуже рідко бувають однозначними, передбачаючи зазвичай кілька ймовірних варіантів стратегії й тактики поведінки. Там, де неможливо ухвалити беззаперечне рішення, починає діяти свободна воля індивіда, і він спирається на свою впевненість в успіху власного задуму. Віра, стверджував Парацельс, створює волю.

Віра, надто якщо вона уже оволоділа людиною, є надзвичайно чіткою психологічною конструкцією. Вона «вмикає» захисні психологічні механізми, які оберігають цілісність картини світу для людини. Віра сприяє підвищеному енергетичному тону душі людини (її «Я»). Віра – це одна з форм творчого незадоволення людини світом, що спонукає її змінювати цей світ. Віруюча людина будує свій особистий, внутрішній, суб'єктивний світ, який для неї є сак само реальним, як і «об'єктивний». А через створення такого внутрішнього світу людина стає сильнішою й у зовнішньому світі.

Віра є практично-духовним ставленням людини до світу й суспільства. Вона несе в собі потужний мотиваційний потенціал («віра пересуває гори», – стверджує прислів'я). Віра неодмінно бере участь в організації життєвої практики людини. Під кутом зору діяльнісного підходу вона у суті є близькою до того, що антична філософія формулювала як *credo* (життєве кредо людини).

Тепер – щодо аналізу християнського світогляду в контексті реалізації ним «західного» варіанту ментальності (і, зокрема, економічної ментальності), переважання індивідуалістичних принципів мислення й життєдіяльності над колективістськими.

Ситуація людини у християнстві мислиться гостро суперечливою. Християнство створило культуру усвідомлення людиною власної провини. У світі людина повинна страждати. Лише «приймаючи свій хрест», людина може перемогти зло в собі та у світі. Людина має бути смиренною, покірною Богу. Тільки Реформація почала виховувати вольових, ініціативних людей, які відіграли важливу роль у становленні капіталізму й «західної» цивілізації Нового часу. З іншого боку, християнство радикально виокремило людину із порядку природи, отже, створило підвалини для з'ясування зв'язку людини та світу, для розуміння людиною «таємниці» своєї сутності, рушійних сил свого розвитку та саморозвитку. Людина є особистістю – отже, вона є суб'єктом свого життя, своєї долі, джерелом своїх устремлінь, носієм відповідальності. Вона усвідомлює себе автором своїх дій, визнає відповідальною за них. А це – вже «західні» мотиви. Особистість – це завжди своєрідність, індивідуалізм, права окремої особистості на творчий розвиток, проти експлуатації її суспільством.

Слід пригадати, що християнство прийшло до наших предків не в результаті стихійного релігійного розвитку віруючих або релігійного реформаторства, а шляхом директивного введення авторитетом княжої влади. Київська Русь запозичила уже готове до її феодальних потреб християнство. Запровадження християнства у 988 р. внаслідок свідомого вибору князя Володимира зняло перешкоди для рівноправних стосунків Київської Русі з християнськими державами середньовічного світу, зробило можливим входження її до світової християнської спілки європейських держав як самостійної одиниці у політичній структурі тогочасного світу. Але основна частина населення країни чинила активний чи пасивний опір новій релігії, і протягом багатьох століть язичництво продовжувало існувати як самостійне явище, з яким християнство не могло справитися. Уведення християнства перетворилось на багатовіковий процес. Існуючи тривалий час на українських теренах поряд з язичництвом, коли українці дуже нелегко розставалися зі своїми богами, християнство, еволюціонуючи, породило своєрідний релігійний феномен – двовір'я. Воно виражалось у перенесенні особливостей, функцій язичницьких богів на Ісуса Христа, святих мучеників тощо, у наданні язичницькій побутовій звичаєвості християнської символіки, у паралельному виконанні християнських і язичницьких обрядів, поєднанні свят. Тому духові українського

християнства був притаманний значний демократизм: «народне українське життя не приймало ортодоксії й зісталось при повній духовній й релігійній свободі», писав М.Грушевський [4].

Київське християнство не сприймало візантійської теократії, цезаропапізму, набагато стриманіше ставилося до багатьох християнських ритуалів і догм, сповідувало принцип однакової відповідальності кожної людини перед Богом тощо. Тобто християнська релігія в Україні мала цілу низку суттєвих особливостей, які, відповідно, впливали на формування тих чи інших рис української ментальності. Київське православ'я – це унікальна світоглядна роздвоєність релігійної свідомості середньовічних українців [10]: християнські уявлення про бога, рай, пекло й інші змінилися майже невпізнанно, пройшовши через призму дохристиянських вірувань. Наприклад, спасіння, яке приносить Ісус Христос, перетворилось у народному уявленні на чисто реальне, матеріалістичне набуття благополуччя («Ісус Христос у воріт стоїть, з хлібом, із сіллю, із скатертиною, із худобою» – співається в одній народній пісні). Або: щоб потрапити до раю, треба мати спеціальні сходи, за допомогою яких забратися на небо, прорубати у ньому отвір і пролізти туди; у труну стали кластися спечені із тіста сходи для полегшення душі потрапляння на небо. Щоб відрізнити хрещеного від нехрещеного, треба було носити натільний хрест: надівати його зверху сорочок будь-де у центрі міста, а в якомусь провулку як раз за такий хрест могли «набити морду» [5]. Знову слід зазначити, що пріоритетними є індивідуалістичні («західні»), принципи та механізми. Світоглядний синкретизм двовір'я суттєво понизив вплив «східної» (саме ортодоксальної православної) складової на свідомість окремої людини. Так, християнський мученик Міна Єгиптянин потрібний був для допомоги в зціленні від хвороб очей, мученик Антипа – від зубних хвороб, преподобний Марой – від лихоманки, преподобний Роман Чудотворець – від безплідності, великомучениця Катерина – для полегшення при важких пологах, святий Козьма – для навчання розуму грамоті і таке інше. Були свої спасителі і від винного запою, і від пожежі або блискавки, від злого зачарування. Це – звичайні, життєві потреби конкретної людини в її матеріальному житті, вирішувати та задовольняти які в язичницьку добу людині допомагали язичницькі боги.

Лише з ХУ ст., із зміцненням російського самодержавства, коли врешті-решт мають успіх зусилля Константинополя на ліквідацію засад київського християнства та впровадження суто візантійської православної догматики, надособистісні ідеологічні форми починають активно впроваджуватися в життя та мислення людини. З цього часу московський варіант християнства починає панувати на території України. Людина змінювалась, змінювалось її мислення, змінювалась релігійна свідомість. Все це знаходило відображення на соціальній (у тому числі соціально-економічній) поведінці людини. Російська православна церква вороже ставилась до українського фольклору та літератури, національні риси, сформовані давньоукраїнським язичництвом викорінювались із життєдіяльності та свідомості народу.

Як розуміє людину і світ християнське релігійне вчення? Які аргументи називає для форм реалізації людського "Я", засад людської активності? Чим є людина у світі, згідно з християнською догматикою? Якими могли відповідно сформуватися риси ментальності такої людини? Як їх можна поширити на господарську сферу її життя?

Як уже зазначалось, ситуація людини у світі й суспільстві в тлумаченні християнством є неоднозначною та суперечливою. Як, до речі, і розуміння Бога. Щодо людини християнство створює ідеологію усвідомлення й необхідності подолання людиною власної винності. Християнство високо цінує очистительну силу страждання, як потужного знаряддя у війні людини із злом світу, тим самим за бажаний з точки зору релігії стан людини у житті християнство розуміє напругу боротьби людини за краще. Бог при цьому через ритуали (поняття «таїнства») співвідносить людське життя з божественними сенсами, і цим гарантує стабільність становища у світі людини. Що це – перенесення усіх помислів людини на райське потойбічне майбутнє?, чи зорієнтування її на стан постійної свідомої активності у поцейбічному світі за період життя? Чи це – суперечливе поєднання цих двох начебто взаємо протилежних вимог до людини?

Християнство – це релігія, в якій проповідь, смерть та воскресіння Бога змінили долю усього людства, поклали початок новій, «західній», європейській цивілізації. Спробуємо назвати ті основні змістовні моменти християнства, що зробили його релігією (отже, духовністю) західної цивілізації. Тобто такою релігією, що формує західноєвропейські риси ментальності людини, у тому числі і економічної ментальності.

По-перше, головним дивом було є не стільки слово Ісуса, скільки Він Сам, Його буття з людьми, буття як людини. На рівні ментальності людини відбувається осмислення нею певних "правил" активної поведінки в світі й суспільстві, які переломлюються через *індивідуальний* принцип сприйняття. По-друге, християнство вперше проголосило абстрактну рівність людей, у вигляді рівності їх перед Богом. А оскільки фактична нерівність людей (за характером, здібностями) є очевидним фактом, то проголошення ідеї рівності без зрівнювання, було, без сумніву, видатною подією для західної культури й ментальності. По-третє, культ «боголюдини» стає, у суті, обоженням людського життя. Змістовний акцент християнства, таким чином, фокусується на земному житті людини, а це має дуже суттєве значення для формування характерних західних рис ментальності, для продукування принципу індивідуалізму як центрального в організації суспільства. По-четверте, тема (й проблема) зла, на яку християнство дає певну відповідь. Незмінно стверджується, що зло має свої корені у матеріальному бутті. Навіть гріхопадіння людини не створило собою ніякого онтологічного розщеплення, не призвело до розпаду всесвіту, а це означає, що і у світі, і у людині не може зникнути «центр добра», який покликаний боротися із злом, зменшувати його частку в житті людини. І це має робити саме людина. Тим самим, у котрий раз християнством дається санкція на індивідуальну активність людини у матеріальному бутті; до того ж, саме від результатів цієї індивідуальної активності людини залежить ситуація у світі стосовно зла. По-п'яте, сенси з приводу обігравання ідеї власності. Восьма заповідь "Біблії" стверджує «не кради». Іншими словами, освячується будь-яка власність. Порушення цієї заповіді є небезпечним для суспільства людей, бо такі люди будуть позбавлені не просто заможності, а й елементарного статку, внаслідок цього втратять почуття власної гідності і відчуття свободи, проте набудуть психологію не зацікавлених у примноженні статку. З іншого боку – «не збирайте собі багатств на землі, ... а збирайте собі скарби на небі, ... бо де скарби ваші, там буде і серце ваше» (Мф., 6:19-21). Чи не можна це зрозуміти так, що осуджується лише примітивна практика корисливості, збагачення заради збагачення, і при цьому на рівні психології фіксується той момент, що «серце людини там, де її скарби»? І от, у IV ст. різко змінився характер християнського аскетизму. Якщо і раніше деякі люди, прийнявши християнство, прагнули піти із такого що визнається ними гріховними світу і вести праведне життя на лоні природи, то тепер такі поселення християн-аскетів набувають господарського значення: вони володіють земельними угіддями, виконують різноманітні господарські роботи, у письмових повчаннях опрацьовуються не тільки культові питання, але і різні господарські (так започатковуються монастирі і скити, вони стають факторами економічного й політичного впливу церкви у державі).

Отже, християнство сформувало нові смисли світу та людського буття. В основі цих смислів лежало виправдання творчості й свободи людини, що не могло не позначитися на всій європейській історії та що у подальшому призвело до її переважно індивідуалістичної суті. Звісно, з початку християнська свобода реалізовувалась головним чином у духовно-моральній сфері. Але потім вона знайшла практичне поле для свого втілення, і це стало виражатися у розуміння природи й суспільства, у побудові основ правової держави, що поважає права й свободи людини-громадянина (сама ідея про невід'ємні права і свободи людини могла з'явитися тільки у християнській культурі), у створенні культурної матриці для розвитку індустріальної сфери суспільства та підприємництва як її стрижня.

Християнство сформувало нові смисли природи, світу і людського буття, які стимулювали розвиток нового мистецтва, стали основою природничо-наукового і гуманітарного пізнання. Сама ідея про те, що існування світу й людини є висхідний історичний процес (а не просто чергування космічних періодів) також прийшло в історію людства від християнства. І в подальшому, коли секулярні тенденції Нового часу «дехристиянізують» світ, християнство відносно легко пристосовується до нової суспільної ситуації західної людини. Християни почали жити поряд з невірними, а потім і з інаквовірними. Християнством, зокрема католицизмом, напрацьовуються соціальні доктрини, які відповідають й віддзеркалюють ситуації й завдання часу, що змінився (відповідні Енцикліки пап), а з часів II Ватиканського Собору (1962-65 рр.) католицизм формулює нові моделі людської самосвідомості.

Іншими словами, при всій своїй потойбічності, догматичності тощо, християнство можна вважати таким, що цілком перебувало у руслі основних смислів і засад ментальності західної людини, у тому числі воно сприяло становленню "класичної" західної економічної

ментальності. І це так само стосується історії України. Єдине, що слід зауважити щодо можливості певних трансформацій в українській національній ментальності, пов'язаних з християнськими впливами, це деякі принципи тлумачення людини православ'ям (як відомо, православ'я було переважаючим напрямком християнства на теренах України).

Православна антропологія у багато чому збігається із загально християнськими положеннями щодо цього. Людина з'явилася на Землі не внаслідок природної еволюції живих істот, а особливим й окремим актом творення – це радикально виокремлює людину із порядку природи, свідчить про особливе місце людини у всесвіті. Факт особливого створення людини Богом утворює основи для необхідності з'ясування зв'язку людини і світу, для розуміння «таємниці» людини – її динаміки, що рушить її розвитком, внутрішніми закономірностями цього розвитку. У тлумаченні цієї «таємниці» православ'я має певні особливості.

Православне розуміння людини є таким, що завжди треба мати на увазі людину, яка перебуває у Церкві (так звана «соборність»), – тому що тільки перебування у Церкві створює «нову тварь». Церков є «Тіло Христа», перебування у Церкві робить людину «членами єдиного Тіла Христова», «братами у Христі», забезпечуючи їй «духовне єднання з братами», в той час як «безсила духовна самотність є трагічним наслідком атомізуєчого індивідуалізму». Єднання людини і Церкви православ'я розглядає як певний «соціальний інстинкт» у своєму вченні про «соборну» природу людського духу. І, отже, воно начебто займається пошуками підвалин подолання духу індивідуалізму (в усякому разі в своїй ортодоксальній формі східного православ'я, яке з особливою силою розвивалося у російській філософії; такими були концепції Чаадаєва, Пирогова, почасти Достоевського, Л.Толстого, князя С.Трубецького у його концепції про «соборну природу людської свідомості» – де висувається версія, що в усякому акті пізнання «ми тримаємо собор з усіма людьми», тобто акти пізнання хоча і протікають у рамках індивідуальної свідомості, але впливають не із неї, а із загальнолюдського «соборного» начала). У Західній Європі, навпаки, в людині завжди особливо підкреслюється її особистість, своєрідність, її індивідуальність, чітко відстоюються права окремої особистості на творчий розвиток, боротьбу проти рутини, проти експлуатації її суспільством – усе це відповідає загально християнському вченню про цінність особистості.

Щодо православ'я, то тут справа боротьби проти індивідуалізму теж не є настільки очевидною [14]. Бог створив людину «за образом і подобою своєю». «Образ Божий» людині даний, «подоба» задана. Образ Божий людиною не міг бути втраченим навіть після й внаслідок гріхопадіння, бо природа людини залишилась усе такою ж не порівнянною з природою інших живих істот. Православ'ям по-особливому сприймається дієвість образу Божого в людині, це становить його основну вихідну концепцію. Зміст поняття «образ Божий» полягає у такому. Його пов'язують то з розумом, то із свободою волею чи із сумлінням, але завжди з тим, що ми знаходимо у людині «дійсній», уже у тій, що носить у собі гріх. Причому не так, щоб можна було б відокремити образ Божий в людині від її «природного» складу, тобто людина є духовною не тільки тоді, коли звертається до Бога, але і будучи зверненою в інший бік – у світ. Образ Божий є у грішнику (його немає тільки у гріху).

На підставах такого тлумачення образу Божого дуже важливим пунктом православної антропології є сформульована ним відмінність між особистістю і духовною природою людини. Сферу гріха відносять до природи людини, не зачіпаючи моменту особистості – і це веде до положення, що образ Божий треба бачити саме у особистості, а не у духовній сфері взагалі. Духовна природа людини виявляється ушкодженою гріхопадінням, але особистість не ушкоджена (вона може бути пригнічена, ослаблена, ущербна, але залишається неушкодженою). З розвитком життя людини у неї багато чого стає виразником і провідником особистості, але багато чого залишається поза підпорядкування особистості. Особистість у людині є суб'єктом її життя, її розвитку, її долі, джерелом її творчих устремлінь, носієм свідомості відповідальності, вона усвідомлює себе автором своїх дій, визнає себе відповідальною за них.

Отже, земне життя людини (як «особистості»), з усіма його проявами, православ'ям визнається. Правда, у ньому людина є обмеженою з усіх боків – тим, що над нею (Бог, вищий духовний світ, усі «трансцендентальні» об'єкти), тим, що поряд з нею (соціальне середовище), і, нарешті, тим, що під нею (тобто біологічними початками у собі, законами природи). У крайніх варіантах православної доктрини особистість людини називається ущербним началом. Як і тіло людини, вона вважається символом людської нікчемності й

слабкості, «в'язницею» для духу. Але у той же час у православ'ї існує поняття «тіло духовне», тобто специфічна метафізика тілесності, тіла як «храму Духа Святого, що живе в нас» (Апостол Павло), міфологія про тіло й кров Ісуса Христа й інше.

І ще. Чи має православ'я у певному сенсі соціально-економічну доктрину? Чи є у ньому, і якими саме вони є, ідеї про будову людського суспільства в його економічному проявленні? Які особливості ментального феномену формуються релігією православ'я щодо соціально-економічної активності людини? Що для православної людини є економіка, господарювання?

З одного боку, у Священному Писанні можна прочитати таке: «і зненавидів я увесь труд мій, яким трудився під сонцем, тому що повинен залишити його людині, яка буде після мене» (Екк., 2.18); «є зло, яке бачив я під сонцем, і воно часто буває між людьми: Бог дає людині багатство і майно і славу, і немає для душі її недоліку ні у чому, чого не побажала б вона; але не дає їй Бог користуватися цим, а користується тим чужа людина» (Екк., 6.1-2); усяка праця «робить взаємну між людьми заздрість» (Екк., 4.4.); «і якщо якій людині Бог дав багатство і майно, і дав їй владу користуватися від них і брати свою частку й насолоджуватися від трудів своїх, то це – дар Божий» (Екк., 5.18). Але чи треба ці фрази сприймати лише так, що людина має трудитися не тільки для себе («свого роту»), а і для іншого, що тяжкість праці є засобом смиренності тіла і смиренності серця, що ділитися з ближніми плодами своєї праці треба заради рятунку душі, що плоди праці людини є тільки даром Божим, а не власним надбанням людини?

Православна канонічна література часто наводить і такі фрази із "Біблії": «горе тому, хто примушує ближнього свого працювати даром і не віддає йому плати його» (Іерем., 22.13); «от, плата, утримана вами у робітників, що пожали поля ваші, кричить, і крики женців дійшли до слуху Господа» (Іак., 5.4); «якщо хто не хоче трудитися, той і не їси» (2Сол., 3.10); «бо, хто оре, повинен орати з надією, і хто молотить, повинен молотити з надією отримати очікуване» (1Кор., 9.9); «Господи, п'ять талантів ти дав мені; ось, інші п'ять талантов я придбав на них» (Мф., 25.20). Плоди праці, багатство належать людині – і за правом праці («якщо хто не хоче трудитися, той і не їси»); вони є «даром Божим» у більш узагальненому, релігійно-доктринальному сенсі. Людям, що живуть у спільному співтоваристві людей, Бог повеліває мати плоди їх праці, «здобуваючи їх у поті лиця». Це є фундаментальною нормою узгодження інтересів особи і суспільства.

Такий обіг від принципів давньоукраїнського язичництва до сучасного тлумачення змісту фундаментальних догматів християнського віровчення дає певний ракурс розуміння впливу особливостей релігійної свідомості в історії України на риси національної економічної ментальності. Отже, українська нація має свій особливий менталітет, який прокладає собі дорогу в сфері релігійної свідомості та релігійної духовності, і специфічні риси якого були простежені нами шляхом аналізу певних властивостей та особливостей релігійної ідеології українського народу в її історичному розвитку. Показово, що означені вище особливості релігійної свідомості в історії України відповідно формують певні риси й принципи національної економічної ментальності. Ці риси й принципи національної економічної ментальності є переважно специфічно «західним» варіантом уписування людини в світ та розуміння людиною самої себе й механізмів своєї життєдіяльності. В ситуації сучасної України можна побачити їх спрацьовування в суспільному, і зокрема в соціально-економічному, житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беркет П. Бизнес и Библия. – СПб, 1998.
2. Бондаренко О.В. Особливості релігійної духовності в історії України як показник співвідношення індивідуалізму–колективізму у суспільному житті // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики (М/нар межвузовский сборник научных работ). – Вып. 23. – 2004. – С.24-30.
3. Бондаренко О.В. Пріоритети української ментальності: індивідуалізм чи колективізм? Історичні аспекти вирішення проблеми // Нова парадигма: Альманах наукових праць. – 2001. – Вип. 22. – С. 70-85.
4. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
5. Воропай О. Звичаї українського народу. – К., 1991.
6. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1992.

7. Колодний А.М., Филипович Л.О. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Львів, 1996.
8. Лозко Г. Українське язичництво. – К., 1994.
9. Москалець В. Релігійність як риса українського національного характеру. // Філософ. та соціол. думка. – 1993. – № 1.
10. Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994.
11. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – К.-Тернопіль, 2000.
12. Скороход В. Місце релігії в формуванні та генезі української культури. // Визвольний шлях. – 1999. – № 1. – С. 75-81.
13. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. – К., 1996.
14. Християнство: контекст світової історії та культури. – К., 2000.
15. Чьюнинг Р., Еби Д., Роелс Ш. Бизнес сквозь призму веры. – М., 1993.